

DE STRAFFENDE RECHTER, 2000-2009

Frank van Tulder

Een groot deel van de bevolking vindt dat rechters te licht straffen. Deze opvatting heeft de politieke wind ook nog eens flink in de rug. Er is een heel scala aan maatregelen in de maak om de rechter tot zwaardere straffen te bewegen. Maar wordt er tegenwoordig ook daadwerkelijk lichter bestraft dan voorheen? Cijfers laten eerder het tegenovergestelde zien.

De strafrechter is tussen 2000 en 2009 gemiddeld ruim 10% zwaarder gaan straffen voor hetzelfde soort misdrijven. Deze stijging van de punitiviteit uitte zich in een sterke toename van de toepassing van de taakstraf, terwijl de toepassing van de vrijheidsstraf per saldo min of meer constant bleef en de toepassing van de boete daalde. De taakstraf is dus in plaats van een boete of als extra straf opgelegd.

Bij geweldsmisdrijven is de stijging van de punitiviteit veel sterker dan gemiddeld: ruim 20%. Daar is niet alleen de toepassing van de taakstraf gestegen, maar ook die van de vrijheidsstraf. Deze ontwikkeling is vooral bij de zware geweldsdelicten zichtbaar. De straftoemeting heeft de maatschappelijke roep om een strengere aanpak van geweldsdelicten blijkbaar gevolgd.

De invloed van de maatschappelijke roep blijkt ook uit de ontwikkeling van het aantal opgelegde taakstraffen. Vanaf 2007, toen de taakstraf publiekelijk nogal onder vuur kwam te liggen, is het tot dan toe snel groeiend aantal taakstraffen gestabiliseerd.

De rechter krijgt regelmatig het verwijt te 'soft' te zijn. Consequent vindt een groot deel van de bevolking dat rechters te licht straffen. Herfst 2007 wekte een Zembla-uitzending de indruk dat rechters tegenwoordig, ook bij juridisch zwaar gekwalificeerde delicten, regelmatig alleen maar taakstraffen opleggen. Ook de politieke wind waait nadrukkelijk in de richting van zwaardere straffen. Zo is een wetsvoorstel in behandeling, waarbij de vrijheid van rechters om een taakstraf op te leggen bij zwaardere gewelds- en zedendelicten wordt ingeperkt, zijn de OM-richtlijnen voor bestraffing van geweld tegen politiegenten, ziekenbroeders e.d. verzaamd en is een wetsvoorstel tot invoering van minimumstraffen voor recidivisten van zware delicten in voorbereiding.

De discussie vindt ogenschijnlijk plaats zonder kennis over de feitelijke ontwikkeling in de straftoemeting van de rechter in vergelijkbare gevallen, ofwel de punitiviteit van de rechter. Het is ook niet eenvoudig om een eenduidig beeld daarvan te krijgen.

De sterke stijging van het aantal taakstraffen en de sterke terugloop van het aantal uitgesproken detentiejaren vanaf 2003 lijkt het beeld van een 'softer' wordende rechter te bevestigen. Anderzijds zijn er onderzoeken die aanwijzing geven dat de rechter op bepaalde gebieden punitiever is geworden. Zo blijken straffen bij moorden en doodslagen zwaarder te zijn geworden. De sterke toename van het aantal levenslange gevangenisstraffen doet hetzelfde vermoeden. Ook de door de hoven gegeven straffen bij zware geweldsdelicten bleken tussen 2000 en 2007 gemiddeld bijna 3% per jaar te zijn gestegen.

Al deze onderzoeken richten zich echter op een beperkt aantal delicttypen. Dit artikel probeert het onvolledige beeld op dit gebied aan te vullen. Daarbij beperk ik mij niet tot een weergave van de ontwikkeling in het aantal of gemiddelde straffen. Die geven weliswaar een beeld van de

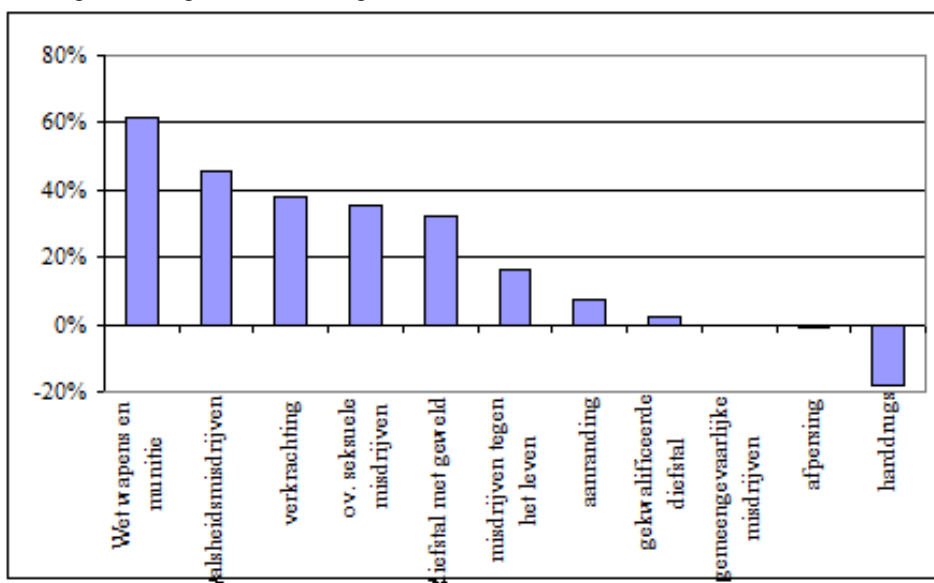
ontwikkeling van de straftoemeting, maar daarmee nog niet van de *punitiviteit* van de rechter, ofwel zijn/haar straftoemeting ‘in gelijke gevallen.’ Als de ene rechter *eenzelfde* delict zwaarder bestraft dan de andere rechter, dan is de eerste rechter punitiever dan de tweede. Als de straffen van rechters voor een *specifiek* delict in de loop van de tijd zwaarder worden, dan kunnen we zeggen dat rechters punitiever worden. Dat is de theorie. Maar in de praktijk is het probleem dat twee zaken of twee groepen zaken nooit volledig vergelijkbaar zijn en dat betekent dat niet alle verschillen of ontwikkelingen in straftoemeting iets anders zijn dan verschillen of ontwikkelingen in punitiviteit.

Een voorbeeld: geweldsdelicten die voor de rechter komen, zijn in de loop der jaren, door de prioriteit die opsporingsinstanties daaraan geven, gemiddeld minder zwaar geworden. Dan is het niet verwonderlijk dat de gemiddelde, voor deze geweldsdelicten uitgesproken, straf afneemt. Dat hoeft niet te betekenen dat de rechter bij deze delicten minder punitief is geworden. Willen we op dit gebied wél conclusies kunnen trekken, dan moeten we dus dieper graven en de straftoemeting bij verschillende typen geweldsdelicten kunnen onderscheiden. Een eerdere poging om een completer beeld te geven was gebaseerd op beperktere gegevens. Daarbij bleek de vrijheidsstraf terrein te hebben gewonnen, ondanks de opkomst van de taakstraf. De ontwikkeling van de straftoemeting tussen 1995-2003 varieerde overigens duidelijk naar delicttype. We hebben nu beter materiaal beschikbaar.

Straftoemeting per type delict, 2000-2009

Figuur 1a geeft een beeld van de ontwikkeling van de straftoemeting bij 11 zware delicttypen in door de strafsectoren van de rechtbanken behandelde zaken. Het gaat hier en in het volgende vrijwel uitsluitend om misdrijven. In de maatstaf voor de totale gemiddelde straf zijn onvoorwaardelijke vrijheidsstraffen, taakstraffen en boetes verwerkt. De drie typen straf zijn gewogen met de door OM en bij vervangende straffen door de rechter gebruikte omrekenfactoren. Een dag vrijheidsstraf correspondeert daarbij met 1 strafpunt, evenals 2 uren taakstraf of 50 euro boete. Omdat gegevens over de ontwikkeling van de lengte van taakstraffen en van de hoogte van de boete per delicttype ontbreken, zijn deze constant verondersteld. De delicttypen zijn aflopend geordend op de groei in de gemiddelde totale straf, zodat de grootste ‘groeiers’ links staan.

Figuur 1a Groei in totale (onvoorwaardelijke) straftoemeting voor 11 zware delicttypen, gemiddeld per schuldigverklaring in eerste aanleg, 2000-2009

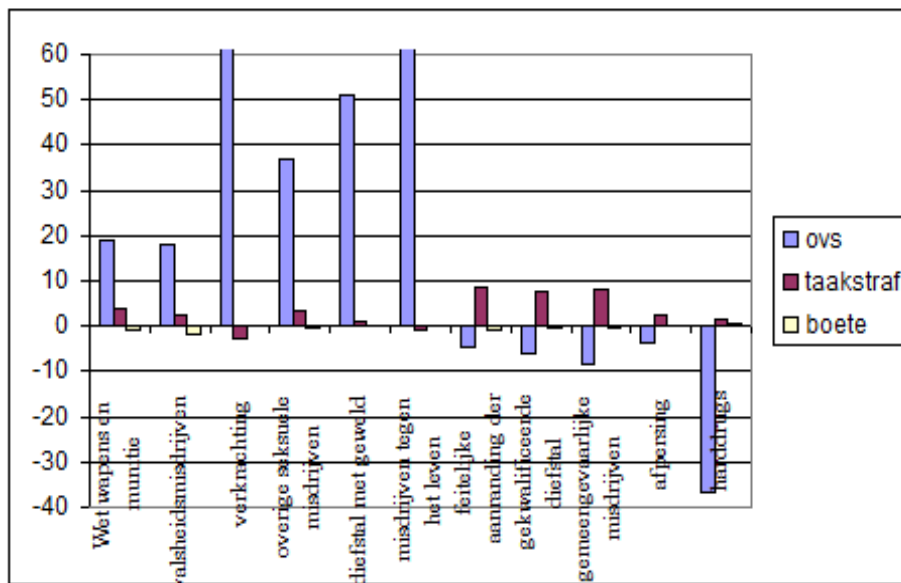

Bij acht van de elf typen is de straftoemeting gestegen, bij vijf zelfs met meer dan 30%. Bij twee delicttypen is de straf gelijk gebleven en alleen bij de harddrugs-delicten is een daling van 18% te zien. Dit laatste cijfer wordt sterk beïnvloed door de ontwikkelingen rond de berechting van massaal op Schiphol gepakte bolletjesslikkers in de jaren 2000-2003. Nadat deze toestroom beëindigd was, namen de gegeven straffen sterk af, waarschijnlijk (mede) doordat de samenstelling van de delicten binnen deze groep sterk veranderde.

De zwaardere gewelds- en zedendelicten laten alle stijgingen zien: misdrijven tegen het leven met 16%, verkrachtingen met 38% en aanrandingen met 7%. Ook bij delicten volgens de Wet Wapens en Munitie, valsheidsmisdrijven (fraude) en diefstallen met geweld (waaronder overvallen) zijn de gemiddelde straffen flink toegenomen. Bij valsheidsmisdrijven kan een rol spelen dat lichtere fraudezaken steeds meer bestuurlijk worden afgedaan en de strafrechter dus gemiddeld zwaardere fraudezaken krijgt.

Figuur 1b schetst voor dezelfde 11 delicttypen hoe de drie hoofdstraffen zich binnen de totale straftoemeting hebben ontwikkeld. De verandering is uitgedrukt in termen van het gemiddelde aantal *strafpunten* per schuldigverklaring. Op die manier kunnen alle straffen immers onder één noemer worden gebracht. Anders dan in figuur 1a gaat het nu om veranderingen in *absolute* zin tussen 2000 en 2009 en niet om de (relatieve) groei.

Figuur 1b Verandering (onvoorwaardelijke) straftoemeting voor 11 zware delicttypen, gemiddeld per schuldigverklaring in eerste aanleg, 2000-2009 (in strafpunten)

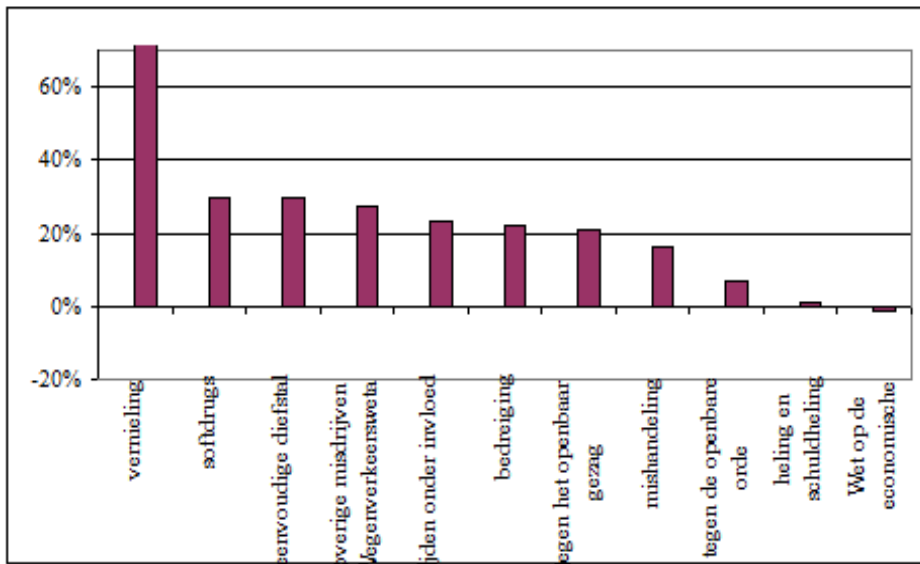

Bij zes delicttypen is de toepassing van de vrijheidsstraf na 2000 sterk gegroeid. Bij verkrachting en misdrijven tegen het leven valt deze groei zelfs gedeeltelijk buiten de figuur (122 respectievelijk 88 strafpunten). Bij bijna alle delicttypen is ook de toepassing van de taakstraf gegroeid, al weegt die in strafpunten veel minder. Er zijn slechts twee delicttypen waar de taakstraf niet vaker is opgelegd: ook weer verkrachtingen en misdrijven tegen het leven. Precies de delicttypen dus, waarbij de toepassing van taakstraffen in 2007 publiekelijk 'aan de kaak werd gesteld'. Nadere analyse laat zien dat bij misdrijven tegen het leven in 2007 een keerpunt in de toepassing van de taakstraf optreedt; bij verkrachtingen ligt dit keerpunt al eerder, maar gaat de daling vanaf 2007 sneller. De rechter was blijkbaar gevoelig voor de maatschappelijke discussie; wettelijke dwang behoefde daar niet aan te pas te komen. De bredere toepassing van de taakstraf betekent dus ook niet dat de toepassing van de onvoorwaardelijke vrijheidsstraf over de hele linie is teruggedrongen. Dat is wel het geval bij

de vijf delicttypen het meest rechts in de figuur, zoals aanranding, gekwalificeerde diefstal en gemeengevaarlijke misdrijven (waaronder brandstichting).

Figuur 2a brengt de groei van de gemiddelde totale straf in beeld voor elf lichtere, maar in aantal veel voor de rechter komende, delicttypen.

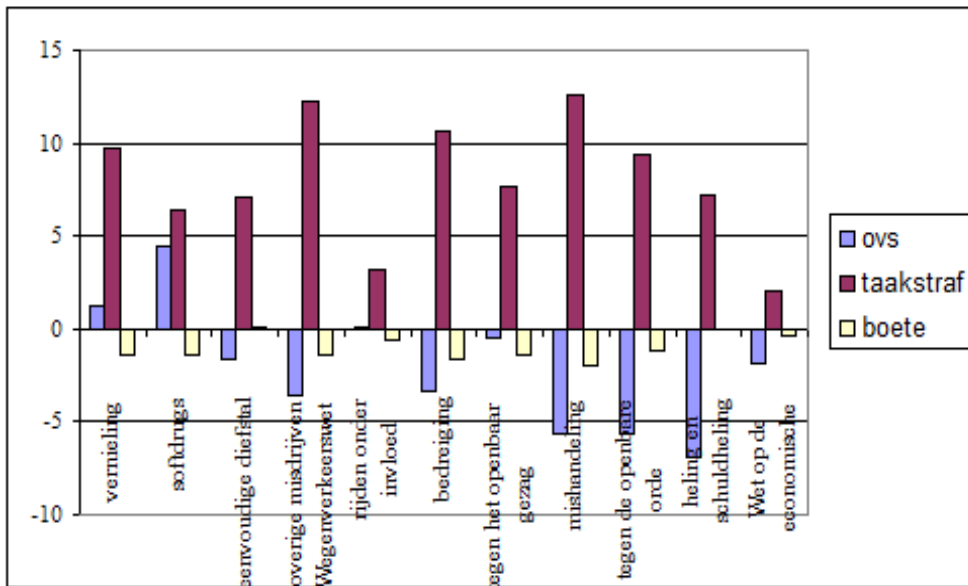
Figuur 2a Groei in totale (onvoorwaardelijke) straftoemeting voor 11 veel voorkomende delicttypen, gemiddeld per schuldigverklaring in eerste aanleg, 2000-2009

Ook hier zien we in alle gevallen een toename van de gemiddelde totale straf, met uitzondering van de Wet op de economische delicten en heling, waarbij de straf vrijwel constant is gebleven. De grote groei van meer dan 70% bij vernielingen is opvallend.

Hoe is deze groei van de straffen verdeeld over de drie hoofdstraffen? Figuur 2b beantwoordt die vraag.

Figuur 2b Verandering (onvoorwaardelijke) straftoemeting voor 11 veel voorkomende delicttypen, gemiddeld per schuldigverklaring in eerste aanleg, 2000-2009

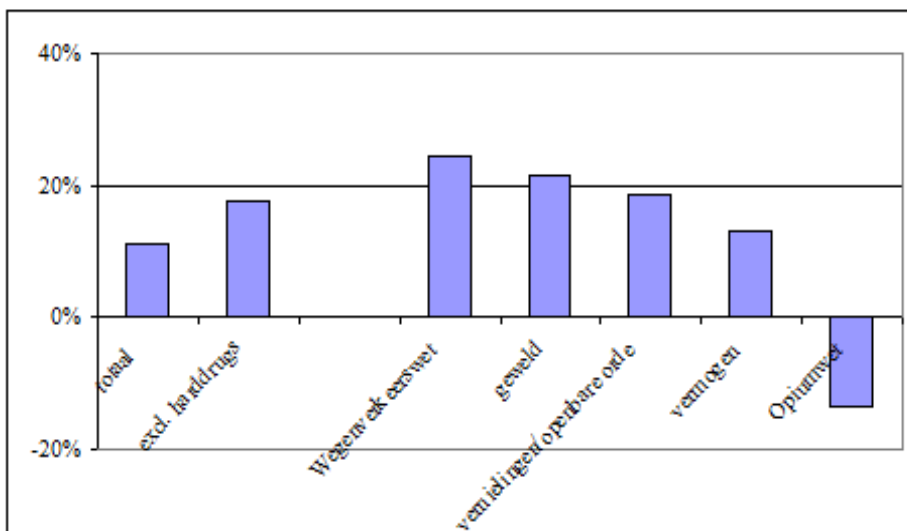

Bij deze delicttypen zien we overal een sterke groei van de toepassing van de taakstraf. Vrijwel overal is de toepassing van de vrijheidsstraf daarbij teruggedrongen. Met andere woorden; er is sprake van substitutie van vrijheidsstraffen door taakstraffen. Ook de rol van de boete is kleiner geworden. Bij veel typen delicten is de taakstraf dus deels in plaats van de boete gekomen.

Het totaalbeeld van de straftoemeting

Wat betekent het voorgaande nu voor de ontwikkeling van de punitiviteit van de strafrechter meer in het algemeen? In hoeverre zijn rechters zwaarder gaan straffen, als we rekening houden met verschuivingen in de aandelen van (in zwaarte verschillende) delicttypen? Figuur 3a geeft het antwoord over de periode 2000-2009 voor het totaal van misdrijfzaken en een aantal groepen delicten daarbinnen.

Figuur 3a Groei in totale (onvoorwaardelijke) straftoemeting voor totaal delicten, gemiddeld per schuldigverklaring in eerste aanleg, 2000-2009

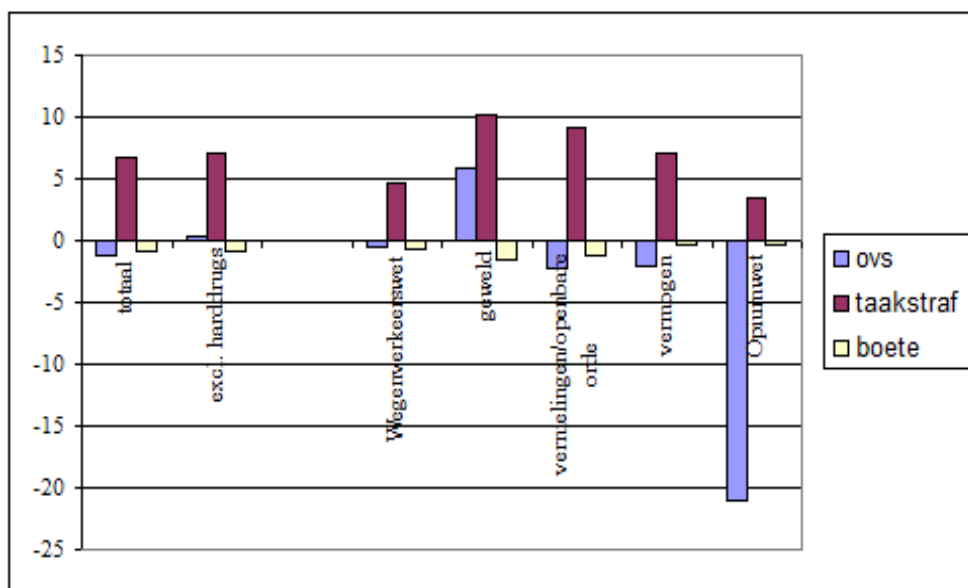
^a Inclusief niet in expliciet genoemde groepen opgenomen misdrijven, zoals die volgens de Wet wapens en munitie en de Wet op de economische delicten.

Omdat bij de harddrugs-delicten bijzondere omstandigheden spelen, geef ik de resultaten zowel inclusief als exclusief deze harddrugs-delicten. Het blijkt dat de punitiviteit van 2000 tot 2009 in totaal met 11% (5 strafpunten per veroordeling) is toegenomen. Zonder harddrugs-delicten is dit zelfs 18% (6 strafpunten). De punitiviteit is het sterkst gestegen bij de misdrijven volgens de Wegenverkeerswet 1994 (+25%) en de geweldsmisdrijven (+22%). Deze stijging bij geweldsmisdrijven, met ruim 2% per jaar, komt goed overeen met de in eerder onderzoek (zie noot 7) gevonden stijging bij zware geweldsmisdrijven.

Het blijkt dus dat de punitiviteit van de rechter is gestegen, maar een analyse van dezelfde cijfers laat ook zien dat het gemiddeld aantal strafpunten per veroordeling in dezelfde periode licht gedaald is (-0,4%). Hoe is dit met elkaar te rijmen? De verklaring is dat de zaken waarvoor de rechter een veroordeling uitspreekt gemiddeld lichter zijn geworden. Dat is duidelijk te zien bij geweldsdelicten, waarbij het aandeel van de zwaardere vormen in het totaal is afgenomen.

Figuur 3b brengt in beeld hoe de ontwikkeling van de punitiviteit is verdeeld over de drie hoofdstraffen.

Figuur 3b Verandering (onvoorwaardelijke) straftoemeting voor totaal delicten, gemiddeld per schuldigverklaring in eerste aanleg, 2000-2009

Dan blijkt in totaal de toepassing van de vrijheidsstraf en de boete licht te zijn teruggelopen. Exclusief harddrugs-delicten is de toepassing van de vrijheidsstraf vrijwel constant gebleven. Daarentegen wordt de taakstraf beduidend vaker opgelegd. De taakstraf is dus niet zozeer een substituut voor de vrijheidsstraf en in beperkte mate een substituut voor de boete geweest. Veeleer is de taakstraf als extra straf erbij gekomen.

Dit patroon is bij alle groepen misdrijven te herkennen, met uitzondering van de geweldsmisdrijven. Daar is niet alleen de toepassing van de taakstraf fors gestegen, maar ook die van de vrijheidsstraf. We zagen eerder dat deze ontwikkeling is geconcentreerd bij de zeer zware geweldsdelicten. De maatschappelijke roep om een strengere aanpak van geweldsdelicten heeft blijkbaar effect gesorteerd.

Bij de weging van de verschillende straffen is, zoals gezegd, aansluiting gezocht bij de bij OM en bij vervangende straffen door de rechter gebruikelijke omrekenleutels. Maar uit onderzoek weten we inmiddels dat burgers andere ideeën hebben over de wenselijke omrekenleutel. Dat onderzoek geeft aanwijzing dat burgers een taakstraf lichter waarderen en 1 dag vrijheidsstraf ongeveer gelijk stellen aan acht, en niet aan twee uur taakstraf. Gezien het sterk toegenomen belang van de taakstraf maakt deze weging verschil voor de gevonden groei van de punitiviteit. Wanneer we die omrekenleutel overnemen en onvoorwaardelijke vrijheidsstraffen zwaarder wegen in verhouding tot taakstraffen, dan ligt de punitiviteit in 2009 ongeveer op hetzelfde niveau als in 2000. Ook dan is overigens de punitiviteit bij geweld nog duidelijk gestegen.

In het bovenstaande kwamen alleen de onvoorwaardelijke straffen aan de orde. Rechters leggen ook voorwaardelijke straffen op. De beperkt beschikbare cijfers op dit gebied veranderen het beeld van de ontwikkeling van de punitiviteit nauwelijks. In de eerste jaren na 2000 is, waarschijnlijk onder invloed van een verschuiving van voorwaardelijke straffen naar taakstraffen, het aandeel voorwaardelijke vrijheidsstraffen duidelijk afgenomen. Daarna stijgt dit aandeel weer om in de laatste jaren boven het niveau van het jaar 2000 uit te komen; op elke 10 onvoorwaardelijke vrijheidsstraffen worden tegenwoordig 9 voorwaardelijke vrijheidsstraffen opgelegd. Bij voorwaardelijke boetes zien we dezelfde ontwikkeling, zij het in veel minder sterke mate. Inclusief voorwaardelijke straffen is de groei van de punitiviteit dus nog wat groter dan in het bovenstaande geschetst.

Straffen in plaats van maatregelen?

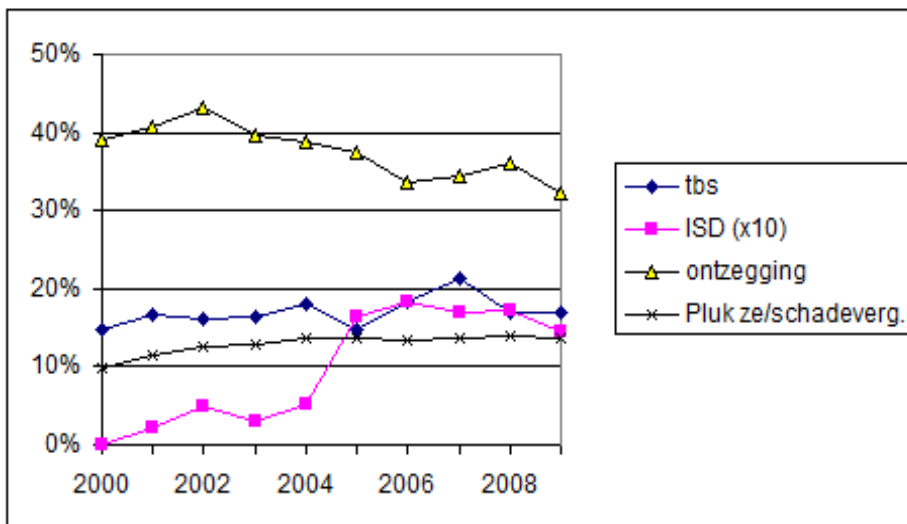
Naast straffen kan de rechter bij een veroordeling ook (aanvullende) maatregelen opleggen. Het is denkbaar dat de rechter strenger is gaan straffen, maar dat die straffen in de plaats komen van maatregelen. Dan zou het aantal maatregelen dus minder zijn geworden. In hoeverre is dat het geval?

Figuur 4 brengt een viertal mogelijke maatregelen in beeld, in relatie tot het type misdrijven waarvoor ze over het algemeen worden opgelegd. Omdat ik geen gegevens heb over de toepassing van deze maatregelen naar de eerder onderscheiden delicttypen, kan deze analyse slechts globaal zijn.

Het gaat om:

- de tbs-maatregel, gerelateerd aan veroordelingen voor misdrijven tegen het leven en verkrachtingen
- de maatregel tot plaatsing van verslaafde veelplegers in een inrichting voor stelselmatige daders (ISD), tot 2004 in de vorm van de strafrechtelijke opvang verslaafden (SOV). Deze maatregelen brengen we in verband met het aantal veroordelingen voor diefstal (eenvoudig en via braak).
- De (deels of geheel onvoorwaardelijke) ontzegging van het rijbewijs, gerelateerd aan het aantal veroordelingen voor een WWV1994-misdrijf.
- Maatregelen, gericht op vergoeding, betaling aan de staat of ontneming van wederrechtelijk verkregen voordeel ('Pluk ze'), gerelateerd aan het totaal aantal veroordelingen.

Figuur 4 De toepassing van drie maatregelen bij veroordeling door de rechter

De tbs-maatregel wordt in 2009 vaker opgelegd bij een veroordeling voor een zwaar geweldsmisdrijf dan in 2000 (17 tegen 15%). De door sommigen gesignaleerde afname van tbs-opleggingen vanwege het steeds vaker weigeren van medewerking door verdachten aan het noodzakelijke onderzoek blijkt dus niet uit deze cijfers. Weliswaar schommelt het percentage opleggingen tussen 2004 en 2009 en is het aantal tbs-opleggingen de laatste jaren in absolute zin gedaald, maar het aantal zware geweldsmisdrijven daalde navenant. De toepassing van de SOV/ISD- maatregel is na de introductie in 2001 gestegen tot 18 promille (ca. 450) in 2006, waarbij de toepassing beperkt blijft tot een bescheiden groep verslaafde veelplegers. De laatste jaren is sprake van enige daling. Hoewel de maatregel op het gebied van behandeling/hulpverlening aan ingeslotenen niet in alle opzichten is uitgekapt zoals bedoeld, blijkt deze, via een insluitingseffect, een belangrijke rol te hebben gespeeld bij de terugdringing van diefstallen en inbraken.

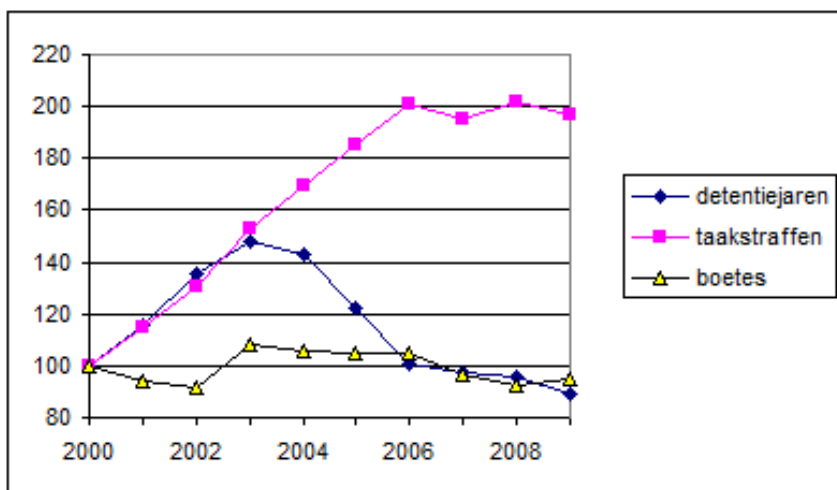
De frequentie van (onvoorwaardelijke) ontzegging van de rijbevoegdheid is, ten opzichte van het aantal veroordelingen voor WVV-misdrijven enigszins teruggelopen. De oplegging van schadevergoedingsmaatregelen, 'Pluk ze'-maatregelen, e.d., steeg, conform het beleidsstreven, nog in de eerste jaren na 2000 (van 10% in 2000 naar 14% in 2004), maar is sindsdien niet verder gegroeid.

Uit dit beeld van de toepassing van maatregelen blijkt dus dat de in het bovenstaande geconstateerde toename van de punitiviteit van de rechter, wellicht met uitzondering van de WVV-misdrijven, niet het gevolg is van de vervanging van maatregelen door straffen.

Ontwikkeling aantal detentiejaren, taakstraffen en boetes

In hoeverre hebben de bovengeschetste ontwikkelingen in punitiviteit nu invloed gehad op het aantal te executeren jaren vrijheidsstraf en het aantal uit te voeren (door de rechter opgelegde) taakstraffen en boetes? Figuur 5 laat zien dat het aantal door de rechter uitgesproken detentiejaren vanaf 2000 een stormachtige ontwikkeling kende: een stijging van 48% tussen 2000 en 2003, gevolgd door een daling met 40% van 2003 naar 2009.

Figuur 5 Feitelijke ontwikkeling detentiejaren, taakstraffen, boetes, 2000-2009 (indices, 2000=100)

Het eveneens in de figuur weergegeven aantal door de rechter opgelegde taakstraffen kende daarentegen lange tijd een continue groei: het verdubbelde tussen 2000 en 2006. Vanaf 2007, toen de taakstraf publiekelijk nogal onder vuur kwam te liggen, is het aantal gestabiliseerd. Het aantal boetes ten slotte schommelde enigszins en ligt in 2009 licht lager dan in 2000.

Deze ontwikkelingen worden niet alleen bepaald door de punitiviteit van de rechter, maar zeker ook door het volume van zaken dat voor de rechter komt. ‘Volume’ verwijst dan niet alleen naar het aantal van die zaken, maar ook het aandeel daarin van verschillende typen delicten. In hoeverre is het aantal detentiejaren en straffen nu bepaald door het volume van zaken dan wel door de eerder geschetste ontwikkelingen in punitiviteit, ofwel de straftoemeting in vergelijkbare zaken?

Tabel 1 legt de in figuur 3 geschetste groei in straffen tussen 2000 en 2009 uiteen in het volume-effect en het punitiviteits-effect.

Tabel 1 Ontwikkeling detentiejaren, taakstraffen, boetes, 2000-2009 (groeipercentages)

	Totale groei 2000-2009	Effect volume	Punitiviteit
Totaal strafpunten	9%	-2%	11%
Detentiejaren	-11%	-7%	-4%
Idem, excl. harddrugs	-10%	-11%	1%
Taakstraffen	97%	9%	88%
Boetes	-5%	17%	-22%

Van de daling van het totaal aantal detentiejaren met 11% is 7%-punt te verklaren uit het volume-effect. De overige 4%-punt is toe te schrijven aan de eerder gesignaleerde daling van de toepassing van de vrijheidsstraf bij harddrugs. En zonder deze delicten is er zelfs sprake van een lichte groei in de oplegging van vrijheidsstraffen, ofwel de punitiviteit op dat gebied. We zagen eerder dat het aantal uitgesproken detentiejaren tot 2003 sterk groeide en daarna sterk daalde (zie figuur 5). Ook deze tegengestelde ontwikkelingen blijken door het volume-effect te kunnen worden verklaard: tot 2003 is dit effect opwaarts, daarna neerwaarts. De conclusie dat het aantal detentiejaren voornamelijk door het aantal en soort strafzaken en minder door veranderingen in het ‘strafklimaat’ wordt bepaald, is in overeenstemming met eerder onderzoek.

Het beeld is totaal anders bij de taakstraffen. Van de bijna verdubbeling van het aantal taakstraffen is slechts een groei van 9% toe te schrijven aan het effect van het volume van zaken. We zien hier dus vooral het effect van de veel frequentere toepassing van deze straf. De toepassing van de boete (-5%) blijft daarentegen duidelijk achter bij wat op grond van het volume van misdrijfzaken verwacht mocht worden (+17%). Een deel van de groei van de toepassing van de taakstraf is het resultaat van substitutie voor boetes en een kleiner deel voor vrijheidstraffen. Een ander deel van de toename in taakstraffen is echter het resultaat van een toename van de punitiviteit.

Conclusie

De strafrechter is tussen 2000 en 2009 gelijksoortige zaken gemiddeld ruim 10% zwaarder gaan bestraffen, ofwel is 10% punitiever geworden. Dit uitte zich in een sterke toename van de toepassing van de taakstraf, terwijl de toepassing van de vrijheidsstraf per saldo min of meer constant bleef en de toepassing van de boete daalde. De taakstraf is dus in plaats van een boete of als extra straf opgelegd. Inclusief voorwaardelijke straffen is de groei van de punitiviteit nog wat groter.

Bij geweldsmisdrijven is de stijging van de punitiviteit veel sterker dan gemiddeld: ruim 20%. Daar is niet alleen de toepassing van de taakstraf gestegen, maar ook die van de vrijheidsstraf. Deze ontwikkeling is vooral bij de zware geweldsdelicten zichtbaar. De straftoemeting lijkt dus de maatschappelijke roep om een strengere aanpak van geweldsdelicten te hebben gevolgd. Dit blijkt ook uit de ontwikkeling bij het opleggen van taakstraffen. Vanaf 2007, toen de taakstraf publiekelijk nogal onder vuur kwam te liggen, is het aantal gestabiliseerd. De vergroting van de punitiviteit heeft per saldo niet geleid tot verminderde toepassing van maatregelen. De toepassing van de meeste (aanvullende) maatregelen die de rechter kan opleggen (tbs, ISD, 'Pluk ze') is na 2000 aanvankelijk toegenomen, terwijl in later jaren van een stabilisatie of enige daling sprake lijkt.